

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

IVADAS

Šioje knygoje bandoma išsiaiškinti, kokie politiniai imperatyvai nulėmė Rusijos valdžios politiką aukštojo mokslo srityje Lietuvoje ir kaip kito visuomenės nuostatos šioje srityje. Čia aptariamas laikotarpis nuo universiteto uždarymo, t. y. 1832 m., iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Sąlygiškai knygą būtų galima suskirstyti į dvi dalis. Pirmojoje, kuri chronologiškai apima laikotarpį maždaug iki XIX a. pabaigos, pagrindinį dėmesį skirsime valdžios politikos analizei. Aptardami vėlesnių metų situaciją, t. y. XIX a. pabaigą – XX a. pradžią, akcentuosime visuomenės iniciatyvas aukštojo mokslo srityje. Toks akcentų pasikeitimas sietinas su politinės ir sociokultūrinės situacijos raida. Caro administracija vis silpniau galėjo kontroliuoti padėtį imperijos viduje. Be to, aptariamuoju laikotarpiu įvyko radikalūs Lietuvos visuomenės diferenciacijos procesai. Kitaip tariant, formavosi modernios (lietuvių, lenkų, žydų ir iš dalies baltarusių) tautos, kurių kiekviena siekė savos tautinės švietimo piramidės. Pirmiausia analizuosime institucinio pobūdžio aspektą, o būtent universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar įkūrimo projektus, jų politinį ir sociokultūrinį kontekstą bei kitas aukštojo mokslo problemas Lietuvoje, t. y. bandysime atskleisti, kas paskatino tų projektų atsiradimą, kokią sociokultūrinę ar net politinę užduotį tos institucijos turėjo atlikti. Kita vertus, nesant aukštosios mokyklos, vis tiek reikėjo spręsti specialistų, reikalingų kraštui, rengimo klausimą, t. y. siųsti Lietuvos jaunimą į kitas aukštąsias mokyklas arba kitur ieškoti asmenų, kurie atvykę į Lietuvą dirbtų vietinėse valdžios institucijose, gimnazijose, ligoninėse, teismuose etc. Todėl bandysime iširti, kaip valdžia bandė paveikti atskirų nedominuojančių etninių grupių narių kopimą švietimo piramidės laiptais.

Analizuodami Rusijos „tautinę politiką“ XIX a. pastebime, jog kultūrinė rusifikacija įvairiuose imperijos regionuose buvo inicijuojama ne tuo pačiu

metu, ir, o tai ypač svarbu, kai kuriuose ekonomiškai labiau išsivysčiusiuose regionuose (Pabaltijo gubernijose (Kuršo, Livonijos ir Estijos), Suomijos kunigaikštystėje) tokia politika nuosekliai taikyta tik pačioje XIX a. pabaigoje, t. y. žymiai vėliau nei, pavyzdžiui, buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) žemėse. Todėl tiriant Rusijos „tautinę politiką“ šioje epochoje reikia atsargiai vertinti tas nacionalizmo teorijas, kurios šį modernų fenomeną tiesiogiai sieja su socioekonominiais pokyčiais, kaip tai daro Ernestas Gellneris. Tačiau mūsų tyrimui šio autoriaus nacionalizmo atsiradimo teorija svarbi dėl tos priežasties, kad joje labai daug vietos tenka švietimo sistemai.

Gellneris nacionalizmo, t. y. modernios politinio teisėtumo (*legitimacy*) teorijos, reikalaujančios politinių ir kultūrinių sienų kongruencijos, atsiradimą sieja su industrinės visuomenės poreikiais¹. Nuolatinio (ekonominio) progreso būklėje esančiai industrinei visuomenei reikalingi raštingi, profesine prasme mobilūs individai. Tačiau nepaisant didėjančios profesinės specializacijos, visi turi įgyti bendrą bazinį išsilavinimą. Be to, kinta pats darbo pobūdis. Skirtingai nei agrarinėje visuomenėje, kurioje gyventojų dauguma darbo proceso metu susiduria su „daiktais“, industrinėje darbas jau yra paremtas manipuliacija reikšmėmis. Tam reikalinga standartizuota kalba bei „tautinė“ švietimo sistema: „Nelyg piramidė, kurios pagrindą sudarytų pradžios mokyklos, kuriose dirbtų mokytojai, parengti vidurinėse mokyklose, o šiose dirbtų universitetuose parengti mokytojai, vadovaujami aukštesnio lygio doktorantūrų absolventų. Tokia piramidė suteikia kriterijų nustatyti, koks turi būti minimalus gyvybingo politinio vieneto dydis. Joks vienetas, kuris yra per mažas, kad galėtų tikti tokiai piramidei, negali tinkamai funkcionuoti“².

Istorinėje ir sociologinėje literatūroje buvo nurodyta nemažai šios teorijos trūkumų. Bendresne prasme jai galima prikišti statiškumą³, kuri, tiesa, ir pats autorius gerai suvokė ir vėlesniuose veikaluose bandė pateikti

¹ E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996; idem, Aus den Ruinen des Großen Wettstreits. Bürgerliche Gessellschaft, Nationalismus und Islam, *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*, hrsg. von M. Jeismann, H. Ritter, Leipzig, 1993, S. 30–44.

² Idem, *Tautos ir nacionalizmas...*, p. 63.

³ O. Dann, Ist Nationalismus doch kein Sündenfall? Zu Ernest Gellners Thesen über die Rolle der „Schriftkultur“ für die moderne Nationbildung, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991, Nr. 31.

nacionalizmo evoliucionavimo stadijas⁴. Be to, Gellnerio schema fokusuojasi tik ties etniškai nevienalyčio regiono – Vidurio ir Rytų Europos, iš kurios kilęs ir pats autorius, situacija⁵. Kita vertus, tyrinėtojų pastebėta, kad nacionalizmas dažnai atsiranda ten, kur niekaip nepavyktų aptikti industrializacijos požymių⁶. Galima sutikti ir su tais, kurie švietimo sistemos „ekspansiją“ sieja su kur kas didesne skale veiksmų, nei Gellneris⁷.

Nepaisant silpnųjų Gellnerio teorijos vietų, jo pastebėjimas, jog vadinosios tautinės švietimo piramidės egzistavimas nurodo, „koks turi būti minimalus gyvybingo politinio vieneto dydis“, yra labai taiklus. Jis paaiškina, kodėl nedominuojančioms etninėms grupėms taip svarbu sukurti visa apimančią tautinę švietimo sistemą. Prie panašių išvadų priėjo ir istorikai, apibendrinami tautinės švietimo sistemos reikšmę nedominuojančioms etninėms grupėms. Norbertas Reiteris pastebėjo, kad „visuose tautiniuose judėjimuose esminis dalykas buvo mokykla“. Reiteris konstatavo, jog mokykla turėjusi tris pagrindines nacionalizmą jai priskiriamas funkcijas: sukurti tarp visuomenės (tautos) narių kuo tvirtesnę bendravimo tinklą, suteikti esamą ekonominio išsivystymo lygį atitinkančias žinias, sustiprinti bendrumo jausmą⁸.

Kita vertus, nedominuojančių etninių grupių nacionalizmą Vidurio ir Rytų Europoje, taigi ir Lietuvoje, pradininkai bei lyderiai paprastai buvo inteligentai, t. y. asmenys, pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu pasirinkę intelektualinį darbą⁹. O dėl to, kaip žinoma, reikėdavo baigti mokymo įstaigas. Vadinasi, valdžios vykdoma politika švietimo srityje nulemdavo tų modernių tautų inteligentijos formavimosi procesus. Toks teiginys būtų beveik trivialus, jei ome-

⁴ Э. Геллнер, Пришествие национализма. Мифы нации и класса, *Путь*, 1992, № 1, с. 25–42.

⁵ H. A. Winkler, Ernest Gellner, Nations and Nationalism. Oxford, Basil Blackwell 1983. VIII, 150 S. [recenzija], *Historische Zeitschrift*, Bd. 240, 1985, S. 382.

⁶ T. Kizwalter, Ernest Gellners Nationalismustheorie und die polnische nationale Bewegung, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, S. 172.

⁷ J. Breuille, Approaches to Nationalism, *ibid.*, S. 29.

⁸ N. Reiter, Die Schule zur Nation, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von N. Reiter, H. Sundhausen, Berlin, 1994, S. 11–20.

⁹ M. Hroch, Nationales Bewußtsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen, *Formen des nationalen Bewußtseins...*, S. 47.

nyje turėtume tik profesinę inteligentijos struktūrą. Vienos ar kitos imperijos valdžia turėjo įtakos arba bent jau stengėsi tai daryti ne tik nedominuojančių etninių grupių narių profesinėms karjeroms, bet ir etnokultūrinėms bei politinėms orientacijoms.

Vadinasi, švietimo sistema bent jau Vidurio ir Rytų Europoje tampa kovos lauku, kuriame sprendžiama multietninių valstybių ateitis: valstybės siekia kultūriškai asimiliuoti visus gyventojus, o nedominuojančių etninių grupių lyderiai – sukurti savą tautinę švietimo piramidę.

Istorinėje literatūroje Vilniaus universiteto įkūrimo ar atkūrimo problema XIX a.–XX a. pradžioje nebuvo dažnas svečias. Pirmasis šią problemą straipsnyje „Istorinė informacija apie aukštąsias mokymo įstaigas, buvusias ir planuotas atidaryti Šiaurės Vakarų krašte“ aptarė Aleksandras Milovidovas¹⁰. „Rusiškų pradų atkūrimo“ Lietuvoje šalininkas Milovidovas daugiausia dėmesio skyrė vietinės valdžios pozicijos ir planų aptarimui ir tik nagrinėdamas XX a. pradžios situaciją jis prioritetą teikė visuomenės iniciatyvoms. Augustinas Janulaitis jau domėjosi pirmiausia visuomenės iniciatyvomis. Jo dėmesio centre – Lietuvos bajorų sumanymai aukštojo mokslo srityje. Tiesa, jis taip pat naudojosi ir Milovidovo pateikta medžiaga¹¹.

Rašant sintetines Vilniaus (ir Lietuvos) universiteto istorijas, trumpai būdavo aptariami ir universiteto ar kitos aukštosios mokyklos atkūrimo ar įkūrimo projektai, institucijų, kurios tuo metu „pavadavo“ šią mokslo ir švietimo įstaigą, veikla bei sociokultūrinis pobūdis¹². Ribotas puslapių skaičius, kurį redaktorius suteikdavo šios problemos pristatymui, neleisdavo autoriams mums rūpimo klausimo aptarti nuodugniau. Būtent taip ir galima paaiškinti situaciją, kai per pastaruosius kelis dešimtmečius parašytuose darbuose, skirtuose mūsų

¹⁰ А. Миловидов, *Историческая справка о высших учебных заведениях, бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае*, Вильна, 1908.

¹¹ А. Janulaitis, *Dėl universitetatės Vilniuje. 1832–1872 m.*, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 13; idem, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amžiuje*, Kaunas, 1936.

¹² А. Rukša, Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas, *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922*, red. P. Čepėnas, Chicago, 1972, p. 117–132; L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti aukštąją mokyklą Vilniuje, *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 130–143; С. Лазутка, Наследие Вильнюсского университета и проекты его возрождения (1845–1919), *История Вильнюсского университета*, Вильнюс, 1979, с. 114–138; А. Kulakauskas, Vilniaus universiteto atkūrimo sumanymai, *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius, 1994, p. 182–186.

aptariamai problematikai, iš esmės naudotasi dar pačioje XX a. pradžioje Milovidovo straipsnyje bei vėliau dviejuose Augustino Janulaičio darbuose pateikta archyvine medžiaga.

Nemažai spragų užpildė Egidijaus Aleksandravičiaus straipsnis „Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.“¹³ Minėtame straipsnyje autorius ne tik pateikė žiupsnelį naujos faktografijos, bet ir aukštosios mokyklos įvaizdžių kaitą sinchroniškai susiejo su sociokultūrine Lietuvos raida. Aleksandravičius, aptardamas XIX a. vidurio situaciją, atskirai analizavo visuomenės pastangas atkurti universitetą bei vyriausybės planus aukštojo mokslo srityje. Tokiu būdu laimima daugiau analitinio aštrumo, tačiau, antra vertus, atsiranda pavojus, kad iš akiračio prapuls politinis kontekstas. Pavyzdžiui, XIX a. viduryje tiek vyriausybė, tiek konservatyvioji Lietuvos bajorija bandė susitarti. Vienu iš svarbiausių derybų objektų buvo ir aukštosios mokyklos įsteigimo klausimas. Todėl nuoseklus chronologinis tyrimas galėtų geriau atskleisti įvairių projektų atsiradimo aplinkybes, jų įgyvendinimo realumą ir t. t. Be to, Aleksandravičius atkreipė dėmesį į Kauno, kaip potencialaus lietuvių kultūros centro, vaidmenį XX a. pradžioje¹⁴.

Dar vienas trūkumas, būdingas visiems be išimties minėtos problemos tyrinėtojams, yra „žydiškojo veiksnio“ nepaisymas. Istorinėje literatūroje, skirtoje aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo problematikai, neaptartos ne tik žydų aspiracijos edukacijos srityje, bet ir valdžios politika šios etnokonfesinės grupės atžvilgiu.

Atsižvelgus į minėtasias pastabas, akivaizdu, kad mums itin svarbūs tie istorikų darbai, kuriuose analizuojami įvairūs Lietuvos sociokultūrinės raidos aspektai. Nesistengdami paminėti visų tyrimų šioje srityje, sustosime tik prie svarbiausių. Bene fundamentaliausiu tyrimu laikytume Meilės Lukšienės monografiją „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“, kurioje tiesiogiai nenagrinėjamos aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo idėjos bei galimybės, tačiau nuodugniai aprašyta švietimo sistemos raida, valdžios bei visuomenės nuostatų kaita edukacijos srityje¹⁵. Švietimo institu-

¹³ E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.*, idem, *XIX amžiaus profiliai*, Vilnius, 1993, p. 149–164.

¹⁴ *Ibid.*, p. 162; šį klausimą Aleksandravičius gvildeno ir vėliau, jau remdamasis šios knygos autoriaus tyrimais: idem, *Lietuvos universitetas istorinės tradicijos dalybų metais 1922–1997, Mokslinės konferencijos „Universitetas ir valstybė“ pranešimų medžiaga*, Kaunas, 1997, p. 12–24.

¹⁵ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970.

cijų raidą buvusiose LDK žemėse (ir Ukrainoje) detaliai ištyrė lenkų istorikas Leszekas Zasztowtas¹⁶. Šis autorius surinko gausią faktografinę medžiagą, tačiau, mūsų supratimu, neišsivadavo iš XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje daliai lenkų visuomenės būdingos nuostatos traktuoti buvusias LDK žemes kaip Lenkijos dalį, t. y. „pakraščius“, o visus lenkiškai kalbančius šių žemių gyventojus XIX a. laikyti lenkais. Be to, reikšmingi Małgorzatos Stolzman, Aleksandravičiaus, Antano Kulakausko darbai, skirti XIX a. pirmosios pusės bei amžiaus vidurio sociokultūrinei raidai¹⁷.

Kadangi aukštosios mokyklos įkūrimo ar atkūrimo projektų atsiradimas dažnai būdavo sąlygotas politinės situacijos, todėl būtina visus tokio tipo institucijos atkūrimo/įkūrimo projektus sieti ne tik su strateginiais vyriausybės tikslais Lietuvoje, bet ir su politine situacija, kuri ypač sparčiai kito lūžinės XIX a. vidurio epochos bei 1905 m. revoliucijos metu. Šiame kontekste išskirtina kol kas nepublikuota Kulakausko disertacija „Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje“, kurioje nuodugniai analizuojama valdžios politika švietimo srityje 1856–1864 m.¹⁸ Taip pat Zita Medišauskienė knygoje „Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje“ aprašė pagrindines valdžios vykdytos integracinės politikos šiame regione tendencijas¹⁹. Valdžios politiką posukiliminiu laikotarpiu, ypač lietuvių atžvilgiu, analizavo Vytautas Merkys²⁰. Rusijos „tautinė politika“ vadinamuosiuose vakariškuose pakraščiuose kompleksiskai pristatyta JAV istoriko Theodoro

¹⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997.

¹⁷ M. Stolzman, W kręgu uniwersyteckiej tradycji. Życie kulturalnie w Wilnie po roku 1831, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne*, z. 64: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579-1979*, Warszawa, Kraków, 1979, s. 121–150; idem, *Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa, Kraków, 1973; E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius, 1989; idem, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 195–209, 236–318 ir kt.

¹⁸ A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje*, humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacija, Vilnius, 1993, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUB RS*), f. 76, b. 3457.

¹⁹ Z. Medišauskienė, *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas, 1998.

²⁰ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994.

R. Weekso monografijoje²¹. XX a. pradžios Lietuvos politinės raidos tendencijos analizuotos Egidijaus Motiekos ir Rimanto Miknio straipsniuose bei monografijose²². Knygoje nagrinėjami temai esame paskyrę keletą straipsnių²³.

Šioje knygoje remiamasi dviem pagrindinėmis šaltinių grupėmis. Valdžios politikos analizei pasitelkėme įvairius valstybinių institucijų archyvus, iš kurių išskirtini Vakarų komiteto, Liaudies švietimo²⁴ bei Vidaus reikalų ministerijų, taip pat šioms ministerijoms pavaldžių vietinių įstaigų: Vilniaus generalgubernatoriaus bei Vilniaus švietimo apygardos (VŠA)²⁵. Centrinų įstaigų fondai yra Rusijos valstybiniame istorijos archyve Peterburge (RVIA), o vietinių įstaigų – Lietuvos valstybiniame istorijos archyve Vilniuje (LVIA). Ne mažiau svarbūs minėtame Peterburgo archyve saugomi kai kurių Rusijos ministrų, būtent Piotro Valujevo ir Aleksandro Golovnino, fondai. Svarbūs minėti archyvai ir tuo, kad juose taip pat galima rasti nemažai dokumentų, atspindinčių visuomenės iniciatyvas.

²¹ T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, 1996.

²² R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* (toliau – LAIS), t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 80–125; LAIS, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995; LAIS, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1996 ir kt.

²³ D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., *Lituanistica*, 1995, Nr. 2, p. 18–38; idem, Aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje projektas 1908 metais, *ibid.*, Nr. 3, p. 30–44; idem, Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the Period 1905–1907 and the Conceptions of the Revival of the University of Vilnius, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 1, 1996, p. 97–115.

²⁴ Kaip įprasta mūsų istoriografijoje, *Министерство народного просвещения* verčiame *Liaudies švietimo ministerija*. Tačiau ateityje vertėtų pasvarstyti, ar ne tiksliau būtų šią instituciją vadinti *Tautinio švietimo ministerija*.

²⁵ VŠA įsteigta 1803 m. Iš pradžių jai priklausė Vilniaus, Gardino, Vitebsko, Mogiliovo, Minsko, Voluinės, Kijevo, Podolės gubernijų mokymo įstaigos. 1831 m. VŠA paliktos tik Vilniaus, Gardino gubernijos ir Balstogės (Bialistoko sritis (prijungta 1810 m.)). 1832 m. VŠA buvo panaikinta, jai priklausančios mokymo įstaigos perduotos Baltarusijos švietimo apygardai. 1850 m. Baltarusijos švietimo apygarda likviduota. Vėl įsteigta VŠA, kuriai priklausė Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijos. 1864 m. prie VŠA prijungtos ir Mogiliovo bei Vitebsko gubernijos.

Valdžios pareigūnų politiką atskleidžiančių dokumentų publikuota nedaug. Galbūt reikėtų atkreipti dėmesį į Vlado Žuko paskelbtą Vilniaus generalgubernatoriaus Piotro Sviatopolko-Mirskio 1902–1903 m. ataskaitos ištrauką, skirtą aukštosios mokyklos problemai. Pristatydamas šią publikaciją, Žukas taip pat aptarė kai kuriuos XX a. pradžios aukštosios mokyklos steigimo sumanymus Lietuvoje²⁶.

Ne mažiau svarbus šaltinis, iliustruojantis visuomenės pažiūras aukštosios mokyklos atkūrimo ar sukūrimo klausimu, yra periodinė spauda. XIX a. viduryje vertingi yra emigracijoje bei Galicijoje lenkų kalba leisti periodiniai leidiniai. Nors juose „lietuviška“ problematika buvo aiškiai marginalinio pobūdžio, tačiau dėl griežtos cenzūros Romanovų imperijoje tai buvo vienintelis būdas viešai diskutuoti visuomenei rūpimais klausimais. XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos spauda jau yra pagrindinis šaltinis analizuojant visuomenės nuostatas švietimo srityje.

Memuarinė literatūra ar epistolinis palikimas šiems tyrimams ne ką tegali pagelbėti. Minėtini nebent Jokūbo Gieysztoro atsiminimai. Nors tai vienas pagrindinių šaltinių apie Lietuvos „baltųjų“ nuotaikas iki sukilimo, tačiau ir jį reikėtų vertinti atsargiai. Kiti šaltiniai mums padės išsiaiškinti tas šių prisiminimų vietas, kuriose autorius buvo perdėm subjektyvus.

Knygos pavadinime nurodyta, jog mūsų tyrimo erdvė apima Lietuvą. Šis terminas, ypač XIX a., iš tiesų yra daugiareikšmis. Įvairiuose diskursuose Lietuva apima skirtingas teritorijas, antra vertus, net ir tuose diskursuose šio termino reikšmė mūsų aptariamam laikotarpiu kinta. Ši problema aktuali tiriant bet kurią XIX a. problemą, o šiuo atveju ji dar komplikuojasi, nes analizuojami kai kurie tiek valdžios, tiek visuomenės (visuomenės samprata XIX a. taip pat kinta) pasaulėžiūros aspektai. Taigi vienu metu susiduria keli diskursai.

Valdžiai XIX a. buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės (ir Latgala) buvo vienalytis regionas. Rusijos valdžios akyse šis regionas liko vienalytis iki pat imperijos gyvavimo pabaigos. Oficialiai XIX a. Lietuvos kaip politinio ar administracinio vieneto nebuvo²⁷. Po 1830–1831 m. sukilimo

²⁶V. Žukas, Iš Vilniaus universiteto atkūrimo istorijos, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslų darbai, Pedagogika ir psichologija*, t. 6, 1964, p. 115–120.

²⁷XVIII a. pabaigoje įsteigta Vilniaus generalgubernatorystė, kurios vidinė sandara ne kartą kito. Ji buvo sudaryta iš LDK žemių, kurias Rusija prisijungė po trečiojo padalijimo (1795 m.). 1795 m. buvusios LDK lietuviškos ir dalis baltarusiškų žemių padalytos į Vilniaus ir Slanimo gubernijas. 1801 m. jos reorganizuotos į Lietuvos Vilniaus ir Lietuvos Gardino

pradėtas vartoti Vakarų Rusijos, arba Vakarų krašto, terminas. Jis taikytas visoms buvusios LDK žemėms, XVIII a. pabaigoje patekusioms į Rusijos imperijos sudėtį. Sugalvoti ir subregionų pavadinimai: Pietryčių kraštu vadintos Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijos, Šiaurės Vakarų kraštu – Vilniaus (vėliau ir Kauno), Gardino ir Minsko gubernijos. Po 1863–1864 m. sukilimo prie šio subregiono buvo priskiriamos ir Mogiliovo bei Vitebsko gubernijos. Tiesa, kartais Šiaurės Vakarų kraštu XX a. pradžioje vadintos tik trys gubernijos (Vilniaus, Kauno bei Gardino). Nors pastarojo termino vartojimas iki 1863 m. sukilimo nebuvo nusistovėjęs. Be to, iki 1864 m. Vilniaus generalgubernatoriui pavaldžios gubernijos dažnai vadintos tiesiog Vakarų kraštu.

Iki XIX a. pabaigos visuomenėje aiškiai dominavo istorinės Lietuvos samprata, apėmusi buvusias LDK žemes (ir Latgalą). Iki XIX a. pabaigos, kaip žinoma, etnografinės Lietuvos politinė prasme nebuvo, t. y., kaip taikliai pastebėjo Aleksandravičius ir Kulakauskas, „nebuvo jėgų (arba jos buvo mažai pastebimos), kurios dėl tokios Lietuvos <...> kovotų“²⁸. Taip Lietuvą suvokė tradicinis krašto elitas. Regionas pradėjo „skilti“, kai politinėje avanscenoje pasirodė etnokultūrinis lietuvių nacionalizmas bei tam tikros baltarusiškojo nacionalizmo apraiškos. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pradeda dominuoti etnografinės Lietuvos samprata, tačiau ir analizuodami XX a. pradžioje vykusius procesus turėsime galvoje istorinę Lietuvą. Tokį pasirinkimą diktuoja keletas motyvų. Pirmiausia tai, kad imperijos valdžia ir toliau vientisu regionu laikė Šiaurės Vakarų kraštą, t. y. buvusią LDK teritoriją. Kita vertus, ir tradicinis elitas bei Lietuvos lenkai paprastai Lietuvą suprato jos istorinėse ribose. Galiausiai ir lietuviškame politiniame spektre būta balsų, primenančių tokios Lietuvos egzistavimą²⁹. Tiesa, tai nebuvo vyraujanti nuostata lietuvių visuomenėje.

gubernijas. 1840 m. Lietuvos vardas iš minėtų gubernijų pavadinimo buvo pašalintas. 1831 m. Vilniaus generalgubernatoriaus žiniai paskirta ir Balstogės (Bialistoko) sritis. 1834–1856, 1862–1870 m. Minsko gubernija, 1862–1869 m. Mogiliovo ir Vitebsko gubernijos. 1843 m. iš vakarinių Vilniaus gubernijos žemių sudaryta atskira Kauno gubernija.

²⁸ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 21.

²⁹ 1906 m. „Vilniaus žiniuose“ taip rašė nežinomas autorius: „Bet antrieji sako – ir tai visiškai teisingai, – kad kalba – tai dar ne viskas dėlei krašto pavadinimo. Čia tur prisidėti, teip sakant, visa krašto istorija, t. y. – to krašto veikalai.“

O tų šešių viršminėtų gubernijų [Šiaurės vakarų krašto gubernijos. – D. S.] veikalai, neišskiriant dar ir Suvalkų gubernijos, per amžius vienodi buvo.

Knygoje visos datos pateikiamos pagal senąjį – Julijaus kalendorių. Augustavo (vėliau Suvalkų) gubernijoje buvo laikomasi naujojo – Grigaliaus kalendoriaus, nors valdžios įstaigos Lenkijos Karalystėje įrašydavo abi datas. Taip mes jas ir pateiksime.

To krašto gyventojai išvien kares vesdavo, vienodų įstatymų klausydavo, vienodai žemę dirbdavo, vienodai savo trobas statydavo, vienodus įpratimus turėdavo – žodžiu tai buvo vienas kraštas, – o to krašto vardas „Didi Lietuvos kunigaikštystė“. Tačiau ši senoji Lietuvos samprata niekur nepražuvo: „Teip, – atsakysime, – Lietuva Rusijos paveikta ir užimta tapo 1795 m. Bet argi tas kraštas nuo to užėmimo pražuvo? Koks jis buvo pirmiau, toks ir dabar atsiliko. Kaip tas kraštas turėjo kitokią, negu Rusija istoriją; kaip jis turėjo sau įpatungus įpratimus, teip ir dabar juos turi; kaip kitoniškai, negu Rusijoje, trobas statė ir žemę dirbo, teip ir dabar, skirtumas tik tas, kad pirmiau Lietuva savistovė valstija buvo, o dabar po Rusijos valdžia palikusi yra“ [?], Lietuva, *Vilniaus žinios*, 1906, Nr. 165.